

**ОДЯГ ПОЛІЩУКА-ШЛЯХТИЧА В XVI – XVII ст.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ АКТОВИХ КНИГ
ЖИТОМИРСЬКОГО ГРОДСЬКОГО УРЯДУ)**

Як відомо, одяг є частиною матеріальної культури народу, виразником його естетичних смаків та уподобань, показником заможності чи бідності.

Лексика на позначення одягу та взуття в різних ракурсах була об'єктом дослідження багатьох мовознавців. Так, історія розвитку назв одягу в писемних пам'ятках Київської Русі представлена в дисертаційному дослідженні Г.Миронової. Г.Войтів предметом своїх наукових студій та дисертації вибрала назви одягу, засвідчені в пам'ятках української мови XIV – XVIII ст., випустивши через обмежений обсяг роботи назви поясів та назви взуття. Варто відзначити також відому працю з історичної лексикології „Лексичний фонд літературної мови київського періоду X – XIVст.” П. Коваліва, у якій поряд з іншими групами лексики представлено і назви одягу. Принагідно цю тематичну групу лексики (далі – ТГЛ) в історичному аспекті досліджували у своїх монографіях чи статтях Л.Батюк, В. Горобець, П. Ковалів, І. Ощипко, М.Худаш та ін.

На синхронному зрізі ця ТГЛ була в полі зору переважно діалектологів, які представили у своїх працях певний ареал українського діалектного континууму. Варто зазначити, що найбільш дослідженою в цьому плані є територія південно-західного наріччя (праці Й.Дзєндзелівського, Я.Вакалюк, К. Зозуляк, П.Лизанця, Н. Пашкової, В.Прокопенко, В.Шляхова та ін.); останнім часом активізувалося дослідження цієї ТГЛ як складової побутової лексики у говорах південно-східного наріччя (Л.Лисиченко, Н.Клименко, О. Коваленко, Г.Мартинова, К. Глуховцева, Л.Тищенко, Т.Щербина та ін.); поліське наріччя представляють дослідження Л.Пономар, О. Неділька, Ф.Бабія, Г. Гримашевич.

Предметом нашого дослідження є назви одягу в актових книгах Житомирського гродського уряду XVI – XVII ст., зокрема взято до уваги матеріали актів 1582, 1583, 1584, 1590, 1605, 1609, 1611, 1635 років¹, деякі з них (1590, 1611, 1635 років) в останні роки вийшли

¹ Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588pp.) / Підгот. до видання М.К. Бойчук. – К., 1965. – 190 с.; Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підгот. до видання В.В. Німчук, В.М. Русанівський та ін. – К., 1981. – 316 с.; Акти Житомирського гродського уряду: 1590. 1635 / Підгот. до видання В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 256 с.; Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. до видання А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – 392 с.

друком завдяки В.М. Мойсієнку і досі не були об'єктом системного вивчення щодо функціонування в них назв одягу та взуття, які є безпосереднім свідченням про матеріальну культуру поліщука-шляхтича зазначеного історичного періоду, тому переважно на матеріалі цих пам'яток ми і будемо наше дослідження², принагідно беручи до уваги свідчення актів інших років. Варто зазначити, що назви одягу в Актівій книзі Житомирського міського уряду к. XVI ст. (1582-1588) були в полі зору Л. Батюк.³

Актіві книги не випадково вибрано предметом нашого дослідження, оскільки, як зазначає Г. Войтів, найбільшу кількість назв одягу містять ділові документи, характер яких вимагав детального опису предметів, що дозволяє виявити лексико-семантичні компоненти, які складають значення окремих лексем; на матеріалі ділових документів найкраще простежується територіальне поширення назв одягу.⁴

Об'єктом дослідження є склад, номінативні та семантичні процеси ТГЛ одягу Житомирщини XVI – XVII ст. Мета розвідки – шляхом вибірки виявити корпус лексем на позначення одягу шляхтича, який проживав на території сучасної Житомирщини, у XVI – XVII ст., здійснити класифікацію назв одягу за призначенням його компонентів покривати певну частину людського тіла; простежити розвиток семантики зафіксованих лексем від XVI ст. до сьогодні на основі дослідження ТГЛ одягу та взуття у середньополіських та суміжних з ними говірках на території сучасної Житомирської області; виявити застарілу лексику, яка зараз вийшла з ужитку; за допомогою етимологічних словників встановити генезу досліджуваних лексем.

Як засвідчують матеріали опрацьованих актових книг, назви одягу в них вживаються у зв'язку з тим, що скаржники, на яких був учинений розбійний напад і яких пограбували (або самих, або їх масток), докладно перелічували взяті в них предмети побуту, зокрема й одяг, причому досить часто ці предмети одягу мали широкий опис, у якому переважно зазначено матеріал, з якого виготовлено одяг, інколи – спосіб його пошиття чи оздоблення, (підшитий кожух чи не підшитий, одяг з гудзиками чи без них), колір, інколи подано вказівку на статть користувача – чоловічий чи жіночий тощо.

Узявши до уваги МО „призначення одягу”, виділяємо низку лексико-семантичних груп (далі – ЛСГ), хоча такий поділ дещо

² Акти Житомирського гродського уряду: 1590. 1635 / Підгот. до видання В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 256 с.; Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. до видання А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – 392 с.

³ Батюк Л.І. Назви одягу в „Актівій книзі Житомирського міського уряду кінця XVI ст.” // Питання історії української мови. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 19-26.

⁴ Войтів Г.В. Назви одягу в пам'ятках української мови XIV – XVIII ст.: Автореф. ... канд. філол. наук. – Львів, 1995. – 24 с.

умовний, оскільки семантику деяких лексем, відзначених в актах, з наявного контексту встановити важко, тому наш поділ ґрунтується на семантиці цих лексем, що відзначена в словниках та сучасних діалектологічних дослідженнях; до уваги беремо також ціну виробу, відзначену в документах, яка часто дозволяє розмежувати різні види одягу. На основі вибірки нами виділено такі ЛСГ:

1. Загальні назви одягу, куди ми відносимо лексеми на позначення одягу взагалі, тобто сукупності речей, якими покриває своє тіло людина. Відзначено такі назви: *плате* (у *Максима бод(н)ю съ пла(т)емь взели и пограбили*) (1611, 55)*, *шаты* (1583, 51; 1635, 188; 1611, 36), *убране* (*убра^я поло^тняны^х тка^иы^х трои*) (1590, 50), *убра^е мура^сское* (1590, 60), *убране те(м)нозеленыя, каразыевое, убрание чи(р)воное, лу(н)ское* (1582, 44), *убра(н)я поло(т)на простого то(н)кого* (1584, 75), *ризы* (1611, 325), *сукни* (*су^кню лю^скую синюю жоно^укую и^з кашта^тико^м сами^тным чо^дным*) (1590, 50), *убра(н)е поло(т)няное убрание(и) двое, одно фане(н)дышовое, а другое лу(н)ское* (1611, 34), *идежу* (1605, 36). Лексема *плате* в досліджуваних актах вживається як на позначення одягу взагалі *бо(д)ню с пла(т)емь взели и пограбили* (1611, 55), так і спідньої білизни *пла(т)я белого* (1854, 79, 80, 105). Всі вищенаведені лексеми, крім *сукня*, використовувалися тільки із значенням ‘одяг взагалі’ а *сукня* могла вживатися як на позначення одягу взагалі (*сукни мужские, сукни женские*), так і для називання власне жіночого одягу (*су^кню лю^скую синюю жоно^укую*) (1590, 50), *женины(х) суко(н)* (1584, 106), *же(н)скую сукню* (1584, 107).

Щодо лексеми *убранье* варто сказати, що, очевидно, в актах вона відзначена не тільки як загальна назва одягу, а й назва чоловічих штанів, про що свідчить ціна цього виробу та наявність цієї лексеми в польських словниках із семантикою ‘спідні штани’.

На позначення загальної назви хутряних виробів відзначено лексеми *мехи* (*мехов*), *футра* (*футе(р)... соболи(х), рыси(х), бобров*) (1611, 108), *фут^ра лиси(и), ку(н)и* (1635, 188), хоча ці реалії є назвами верхнього плечового одягу з хутра різних тварин.

2. Назви плечового верхнього одягу. Серед них виділяємо:

а) назви одягу, пошитого з хутра різних тварин. Найбільш уживаними серед номенів цієї групи у XVI ст. є *кожух* (особливо в актах, записаних у зимові місяці, де в кожній скарзі відзначено цю лексему): *кожу^х барани^и* (1590, 45), *кожу(х)* (1582, 40; 1611, 92); *кожу(х) барани(и) ачамски(и)* (1584, 90), зрідка відзначаємо *шубка бобровая, сукном чо(р)нымъ уте(р)финовымъ покрытая* (1584, 79), *шубка сукна чо(р)ного, лисами по(д)шита* (1584, 80), *шубка же(н)ская суко(н)ная, уте(р)финовая, чо(р)ная, лисами по(д)шита, из бобром;*

* Тут і надалі в круглих дужках подаємо рік фіксації лексеми в акті, через кому – вказівка на сторінку видання.

шубка бели(н)ная (1584, 105), шубку заечую из бобро(м), сукномъ блаки(т)ны(м) шебеди(н)скимъ крытую (1584, 107);

б) назви одягу, пошитого з різної за якістю тканини: **сермяга**: се(р)мягу новую (1583, 54), сермягу белую (1583, 63; 1584, 87), се(р)мягу чо(р)ную (1583, 64), се(р)мягу (1611, 92); се(р)мяги (1582, 40); **жупан**: жупа(н) шебеди(н)ски(и) сини(и) (1582, 42), жупа(н) билы(и) ду(н)ски(и), жупа(н) зелены(и) каразиевы(и), зъ кзузиками, жупа(н) блеки(т)ны(и), лю(н)ски(и), жупан шары(и), ко(с)трышевы(и) (1582, 44), жупановъ два шарыхъ сукна зеленого (1584, 75), жупа(н) фа(и)лю(н)дишевы(и) чирвони(и) з кнафлями сребреными, жупа(н) блаки(т)ны(и), лю(н)ски(и), жупа(н) муровски(и), шары(и) (1584, 105), жупанъ б(р)уна(т)ны(и) и(з) сребрными кзузиками (1611, 34) жупано^в два, один лю^нски^и блаки^тны^и, а други^и шары^и мур^аски^и (1590, 50), **ермяк** е(р)мя(к) зелены(и) фалю(н)дышовы(и) з инурами папужастыми, е(р)мя(к) ду(н)ски(и) (1582, 44), е(р)ма(к) по(л)ша(р)ла(т)ны(и), кунами по(д)шиты(и), е(р)мякъ фалю(н)дышу чи(р)воного (1583, 51), я(р)мяко(в) нових луньскиѣ пя(т), я(р)мякъ каразеевыи (1583, 60), два я(р)мяки сукна че(р)ленного фа(и)лю(н)дишово(г)о, а два бур(н)а(т)ныхъ, ярмяковъ три сукна синего, лю(н)ско(г)о[л] (1584, 75), ярмякъ бурна(т)ныи сукна фа(и)лю(н)дишу (1584, 78), ермякъ сукна муравського, шарого (1584, 81), ермя(к) фа(и)лю(н)дышу чо(р)ного изъ инурами золотыми и з шо(л)комъ, ермякъ ду(н)ски(и) блаки(т)ны(и) из инурами шо(л)ковыми чи(р)воными, ермя(к) каразиевы(и), белы(и), из инурами шо(л)ковыми, чо(р)ными (1584, 105), я^рмя^к каразеевы^и белы^и (1590, 45), менш уживані – **летник** ле(т)никъ сукна уте(р)фину чо(р)ного, з оксамитом (1584, 79), **кафтан** лиси(и) (1584, 120), **дилья**, яка вперше відзначена в актовій справі 1584 року: делю бу(р)на(т)ную, по(д)шитую (1584, 119), дыл^яю фале(н)дышовую че(р)воную кита(и)кою дуплею по(д)шитую (1611, 236). У додатках до видання зазначено, що делія ‘верхній одяг у вигляді плаща, довга ведмежа або вовча шуба’, тому з контексту важко визначити, чи то одяг з хутра, чи з тканини;

в) одяг з непромокальної тканини у вигляді плаща: **епанча**: епа(н)чу (1584, 81).

В актах XVII ст. репертуар назв верхнього плечового одягу значно розширений, бо фіксуємо номени, відзначені в актах попередніх років (жупанъ лязуровы(и) шары(и) (1605, 32), жупа(н) адамашковы(и) че(р)воны(и), дуплею кита(и)кою по(д)шиты(и) (1609, 125), делю фалю(н)дышовую чи(р)воную, кита(и)кою зеленою по(д)шитую (1605, 35-36), делія по(л)кгранатовая, кунами по(д)шитая (1609, 125), кафтани(к) бакгазыевы(и), баво(л)няны(и) (1605, 39), е(р)мя(к) те(м)носиниши фифтьховы(и) зъ строкою е(д)ва(б)ною (1605, 40), кожушокъ невелики (1605, 40), се(р)мягу (1605, 85), Опо(н)ча (1605, 85), шубка кита(и)чанная, го(р)ностая(ми) по(д)шитая (1609, 125), ле(т)никъ ви(и)шевы(и) мухаеру туре(и)кого (1609, 125) та інші, так і

назви, які в актах XVI ст. не відзначені: *ку(р)ту фале(н)дышовую, б(р)уна(т)ную, по(д)шитую киро(м) жо(л)ты(м), бу(р)ка и(з) строкою е(д)ва(б)ною, тва(л)ня ру(б)ковая з ли(ш)твами* (1605, 36), причому лексему *лиштва* на позначення оздоблення одягу фіксуємо вперше, *чамара адамашковая бруна(т)ная, кунами по(д)шитая, чамара бруна(т)ная фале(н)дышовая, шлямами по(д)шитая* (1609, 125) (*чамара* ‘верхній одяг типу куртки’), *ви(л)чу(р) двѣ* (1650, 193) (вилчур ‘шуба, кожух із вовчих шкур або підбита вовчою шкурою’), *сукмано(в) бѣлоголо(в)[с]кихъ два* (1650, 193), *кунѣтушь чо(р)ны(и), лисями по(д)шит(и)* (1650, 194), *кабатъ туре(ц)ки(и) мухояровъи* (1650, 194), *габа(ч), куплены(и) за пя(т) золоты(х)* (1650, 205), *копеняк (копенякъ фале(н)дышовы(и) б(р)унатны(и)* (1611, 36)), *доломанѣ вблочі^ты^т шитотуховы* (1635, 168), *кабатовѣ* (1635, 194).

Варто зазначити, що в актах XVI ст. лексема *кожух* використовується без вказівки на особу користувача, хоча зазначено матеріал, спосіб пошиття, ціна, а в документах XVII ст. досить часто вказано, що це одяг саме жіночий: *кожу(х) же(н)ски(и)* (1650, 206), *кожу(х) женъски(и)* (1650, 207).

Серед цих назв виділяємо такі, які могли бути власне верхнім одягом весною чи восени або таким, який одягався під інший верхній одяг – під кожухи чи різні види плащів. Серед власне верхнього одягу виділяємо *кожух*, який досить часто вживаний і, як свідчать записи, виготовлявся з хутра різних тварин, а також види одягу з різної за якістю тканини: *армяк, делія, опанча, сермяга, доломан* та інші. До другої групи відносимо: *жупан* ‘старовинний чоловічий верхній одяг’, який в актах уживається досить часто в описовому вигляді *жупан сукна люнского, жупан каразевы: жупано⁶ два, вдин лю^тски^т блаки^тны^т, а други^т шары^т мура⁶ски^т жары^т из инурами и^токовыми* (1590, 50); *су(к)ма(н) лу(н)ски(и)* (1584, 102, 127), *сукма/нов. му(ж)скихъ* (1584, 105) та деякі інші.

До назв верхнього одягу можна віднести і лексему *летник*, хоча пояснюється вона як легке зимове плаття. Але сам опис реалії, представлений в досліджуваних пам’ятках, та ціна, яку вона коштувала, дозволяє стверджувати, що це різновид верхнього одягу.

3. Назви поясного одягу. Як засвідчила вибірка, ця ЛСГ представлена зовсім незначною кількістю лексем і такими семами:

а) ‘пояс’. У цій групі найуживанішою є лексема **пояс** (*поес*) (*поясов чинкаторовых, пасов два чинкатор зеленых, поесов два червоних чинкатор*), *поя(с) з ножами, с калитою* (1582, 40), *поя(с) с калитою* (1583, 59), *пое(с) сребрены(и), по(з)лотисты(и)* (1583, 45), *поя(с) же(н)ски(и) серебряны(и)* (1584, 80), *поя(с) сре(б)раны(и), поя(с)ок w(к)самит(т)ны(и) зъ за²кгликами сребраными* (1590, 61; 1635), *пое(с) з ме(ш)ко(м) и (з) ножами* (1605, 39), *поя(с) сребръны(и), по(з)лоти(с)ты(и)* (1605, 58), рідше вживані – **пас**: *па(с) сре(б)рны(и)* (1611, 323), **чере(с)** (1582, 40), *черес з грошми* (1583, 59; 1584, 84), **чинкатор**: *чинкатор* ‘вироблений із шкір, шкіряний, тут слово пояс

опущено, *чи(н)токгора* (1584, 106), *поесо(в) чи(н)каторовы(х) два, чи(н)которь* (1650, 194), *поя(с), чи(н)котора чи(р)воная* (1650, 206);

б) жіночий поясний одяг типу спідниці: *плахта наполная с че(р)цолъ* (1583, 65), *плахоть пят* (1650, 194), *плахо(т) че(р)воны(х) пя(т)* (1650, 206), *паневокъ двѣ* (1650, 193).

4. Назви натільного (спіднього) одягу. Ця група представлена семами 'спідній одяг (загальна назва)', 'сорочка', 'чоловічі спідні штани'.

Основним різновидом такого одягу була сорочка, тому назв на позначення цієї реалії відзначено найбільше. Лексеми *сорочка* та *кошуля*, як видно з досліджуваних матеріалів, використовувалися на позначення як жіночого, так і чоловічого одягу, причому друга лексема є набагато частіше вживаною, хоча варто зазначити, що на статті користувача часто вказує опис реалії та прикметники, вживані при іменнику кошуля: *жо(н)скихъ сорочок, сорочок му(ж)скихъ* (1584, 106), *кошу(л) же(н)ски(х) вышиваны(х) е(д)вабо(м), кошу(л) му(з)ки(х)* (1590, 61; 1635), *кошуль чотыри коле(н)ски(х)* (1582, 44), *кошу(л)ку золотую с пе(р)лы* (1583, 45), *кошуле(к) коле(н)ски(х), шиты(х) шо(л)ко(м)* (1583, 46), *кошу(л) вышиваны(х) коленъскихъ же(н)скихъ три* (1583, 65), *кошуль музскихъ поло(т)на коле(н)ского, кошу(л) жо(н)ски(х) поло(т)на простого* (1854, 75), *кошу(л) музски(х) и же(н)скихъ* (1584, 80), *кошу(л) хлопскихъ, коле(н)скихъ, просты(х) кошу(л)* (1584, 105).

Серед загальних назв спіднього одягу відзначено словосполучення *платя белого*, яке часто виступає як узагальнююче поняття при перерахуванні украдених чоловічих та жіночих сорочок різної якості (1584, 108). На позначення білизни зафіксовано також лексема *хуста: хустъ белы(х) ву(з), хустъ белы(х) скрыню* (1650, 194). На позначення чоловічої спідньої білизни відзначаємо лексеми *убраня: убра(н)я полоте(н)ны(х)* (1584, 105), *сподних речей двое, спо(д)ние речы вдни суко(н)ные шиптуховые (шиптуховий 'з кускового сукна')* (1650, 194) та *портки каразеи белое* (1584, 106), *по(р)тки каразиевые* (1584, 107).

5. Назви головних уборів. Серед назв головних уборів відзначаємо як чоловічі, так і жіночі, причому поряд з хусткою до жіночих уборів належала і шапка. Відзначено низку лексем з детальним їх описом, хоча не зазначено статті користувача, але, очевидно, це були чоловічі шапки, оскільки такий різновид головних уборів був і є переважно чоловічим: *шлы(к) лиси(и), су(к)но(м) фалюндышовы(м) чи(р)воны(м) крыты(и)* (1605, 39), *шлы(к) лисий крытый фалендышом), шапка атласовая новая, шапку подшитую* (1611), *шлыкъ лиси(и)* (1584, 75), *шлыкъ лиси(и) шлыкъ лиси(и) крыты(и) фалендышо(м) б(р)унатны(м)* (1611, 36), *шлы(к) черлены(и) лиси(и)* (1584, 90), *ковпак лисий* (1649-1650) *капелюш, шапку* (1582, 40), *шапку по(д)шитую* (1611, 206), *шапку макге(р)ку, шапку чо(р)нную* (1584, 87), *ша(н)ка оксами(т)ная, чо(р)ная, кунами по(д)шитая, из бобро(м)* (1584, 105), *шапку атласовую новую* (1611, 325) (шапки були переважно оксамитові,

підшиті хутром з куниці чи бобра), *капелю(ш) шары(ш)* (1 фіксація) (1611, 325), *ко(л)пакъ чи(р)вон(ш) шка(р)ла(т)ны(ш), собо(л)ми по(д)шитая* (1605, 47), *ковпак лисиш* (2 фіксації). Як бачимо, найпоширенішим головним чоловічим убором, як засвідчують акти, була чоловіча шапка, яка мала назву *шлик*, що відзначена у більшості записів (шлик – гостроверха шапка з околишем, шилася переважно з сукна й лисячого хутра).

Серед жіночих головних уборів відзначаємо лексеми *хустка*: *хустки три полотна коле(н)ского, две шо(л)комъ чорнымъ вышиваны(х)* (1584, 78), *хусток бавовнянок турецких, хусток баволянок турецких, ху(ст)ка* (1605, 39), **чепец**: *чепе(ш) золоты(ш), мура(в)ски(ш), так же с пе(р)лы* (1583, 45), *чепе(ш) шо(л)ковы(ш)* (1583, 65), **тканка**: *т^канок в^ксамы^мныхъ ше^{см}* (1590, 61); *намитка, рантух 'велика хустка на голову': ра^тухо^с фла^мски^х два* (1590, 61), *ра(н)тушковъ и намето(к)* (1584, 80), *наметокъ* (1605, 58), *ша(п)ка же(н)ская в (к)самы(т)ная з бобром* (1605, 58), *куницями пошитую бобро(м) вбъложоную, че(п)цо(в) мура(в)ски(х) е(д)вабны(х), вбручо(в) тьканы(х)* (1590; 1635). Напевно, із семантикою 'хустка' виступає і лексема *проститька*, на що вказує її називання поряд з іншими головними уборами та ціна. Очевидно, відзначена лексема **обруч** *вбручо^с тьканы^х* (1590, 61) є елементом традиційного жіночого головного убору, який одягався безпосередньо на голову і на який закручували волосся заміжні жінки.

Переважне використання чоловічих головних уборів свідчить про те, що об'єктами нападу здебільшого були чоловіки, на яких грабіжники нападали переважно в дорозі. Лексема ж *хустка*, як видно з контексту, частіше використовується на позначення жіночого головного убору, рідше (у формі *хуста, хустш*) – на позначення шматка полотна, тканини чи білизни.

6. ЛСГ 'взуття' представлена лексемами **боти, чоботи, полуботки, чижми, сап'яни**: *боты сафьяновые жо(л)тые, полуботки сафьяновые, жо(л)тые* (1582, 44), *ботовъ – двое* (1584, 75), *боты сафьяновы* (1584 105), *боты новыє сафьяновыє, буты чо(р)ные ко(з)ловыє* (1590; 1635); *боты ново те з но(з) зупо* (1611, 84), *бото(в) турецькихъ* (1650, 193), *боты, буты, чоботы* (1611, 189), *чоботы сафьяновыє* (1605, 39), *чоботы ко(з)ловыє чо(р)ные* (1605, 40), *боты и чи(ж)ми сафьяновыє* (1605, 58).

7. Серед назв прикрас зафіксовано лише прикраси на пальці: **перстень**: *пе(р)сте(н)ки два золоты(х)* (1583, 46), *два пе(р)стени золоты(х)* (1583, 59), *перстене(ш) золоты(х) два, съ каме(н)емъ, вде(н) з шмаракомъ, а други(ш) з дияме(н)то(м)* (1584, 79), *персте(н) золоты(ш) з дияме(н)томъ* (1584, 119), *пе^рсте^ско^с чотири, которы бы^т с каме^нми ту^пкусами, а два з шмараками* (1590, 61), *(пе(р)сте(н)ко(в) два золоты(х): оди(н) и(з) рубиномъ..., а други(ш) з дияме(н)то(м)* (1611, 58), *пе(р)стеню(в) три* (1650, 194), кисть руки *запя(ст)е перловое* (1854, 79) та нашійні (нагрудні) прикраси:

ланъушоко(ъ) сребрены(и) (1583, 65), други^и хре^{ст} ме^иши^и сре^браны^и з ла^ицу^и ко^и (1590, 60), бра(м)ка пе(р)ловая (1609, 125), мани(с)то (1650, 194).

Зафіксовано також в актах, записаних у зимові місяці, одяг на руки: рукавици (1582, 40), рукави(ц) – двоє (1584, 75).

У досліджуваних книгах представлена значна кількість назв тканин, матеріалу (переважно у формі прикметника, коли описуються певні різновиди одягу і вказується на матеріал їх виготовлення), причому більшість їх – це назви привозних матеріалів, що свідчить про торгівельні зв'язки та економічні стосунки того часу: поло(т)на куди(л)ного локоть чоты(р)на(д)цатъ (1650, 194), сукна муравьского, сукна лункого, полотно коленьского, полотно сеньдеицкого (1583, 60), сукна шаро(з)[о] (1584, 122), сукна про(с)то(з)[о] локоть чотыры (1650, 194), сукна фа(и)лю(н)дишу чо(р)ного, оксамиту взористого чо(р)ного, Оксамиту адамашки жо(л)тое (1584, 79),

Оксамиту чо(р)ного итука (1650, 194), шо(л)ку чи(р)воного (1583, 65), ря(д)но (1584, 102), крамами купными, фаленьдышу б(р)унатного два(д)ца(т) локоть (1611, 36), атласу итука чы(р)воного (1650, 194), акъсамитовъ, адамашокъ, атласо(в) ро(з)маиты(х), китаекъ ро(з)ное масти и футе(р) та(к)ъже, яко соболи(х), рыси(х), ма(р)му(р)ковъ куни(х), бобро(въ) лиси(х) (1611, 108)

Як дозволяє стверджувати зібраний матеріал у сучасних поліських говірках та опрацювання значної кількості джерел, низка назв, відзначених в актах, збереглося як у літературній мові, так і в діалектах з тим же значенням: пояс, шапка, хустка, сорочка, кошуля, рукавиці, чоботи та ін.

Відзначено ряд лексем, які вийшли з ужитку, очевидно, тому, що зникли реалії, які вони називали. Так, на позначення одягу з непромокальної тканини зараз активно функціонує тільки назва плащ, а опонча, кобеняк, армяк, доломан знають тільки інформатори старшого покоління, бо ще пам'ятають такий різновид одягу: доломан 'довгий верхній одяг типу свити з гудзиками і вишивкою'; кобеняк 'чоловічий одяг з хутра, шуба', 'чоловіча домоткана свита', 'широкий верхній чоловічий одяг з сукна у вигляді накидки з капюшоном для захисту від дощу і снігу', 'чоловічий плащ з відлогою', 'чоловічий піджак', 'капюшон', 'чоловічий головний убір з довгими кінцями, який одягали поверх шапки', опанча 'довгий верхній одяг у вигляді свити з відлогою', 'одяг у вигляді широкого плаща, який одягали в негоду або в дорогу', 'кожух', 'старовинна довга і широка накидка без рукавів' та ін., точну локалізацію, семантику та фонетичні варіанти лексем див. також⁵; назви ж фerezія, делія, тувальня зараз взагалі

⁵ Гримашевич Галина. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. – Житомир, 2002. – 184 с.

відсутні на території, на якій вони існували в XVI – XVII ст.

Спостерігаємо процес звуження семантики деяких лексем. Так, лексема *убрання* в середньополіських та суміжних говірках відома переважно із семантикою 'святковий одяг' і лише в 3 н.п. відзначено 'одяг взагалі'. Лексема *ризи* в сучасних говірках має значення 'одяг священника', а збірне утворення *риззе* 'старий одяг'.

У всіх населених пунктах назва *плаття* функціонує із семантикою 'жіноча сукня', і лише в кількох говірках вона відома із значенням 'одяг взагалі', та й то переважно стосується брудного одягу, який потрібно прати (*пошла прат платтє*).

Лексема *хуста*, яка в пам'ятках відома на позначення білизни, в говірках також зберігає цю семантику: *хуста* 'спідня білизна', 'випрана білизна', 'постільна білизна, оздоблена вишивкою', 'одяг взагалі', 'хустка', хоча переважно відома на позначення великої хустки.

Лексема *сукня* збережена в говірках на позначення жіночого плаття та зрідка відома із семантикою 'жіноча спідниця з сукна'.

Щодо лексеми *літник* варто зауважити, що опис реалії в Актах не дає можливості точно встановити її належність до верхнього чи до поясного одягу, про що вказано вище, але в сучасних середньополіських говірках слово відоме на позначення жіночої спідниці, як входила до комплексу традиційного поліського жіночого костюма, а в суміжних діалектах літник – це піджак (чоловічий або жіночий).

Цікаві спостереження над лексемою *сермяга*, яка є чи не найпоширенішою в актах на позначення довгого верхнього одягу з домотканого сукна чи полотна. Така лексема з цією ж семантикою збережена тільки в говірках Західного Полісся, де вона є основною назвою верхнього одягу і творить суцільний арел, відділяючи західнополіські говірки від середньополіських; на Середньому Поліссі вона замінена лексемою *свита*, яка в актах усіх років зовсім не відзначена, хоча виникнення її сягає ще давньоруського чи й праслов'янського періоду. Очевидно, одяг з такою назвою був верхнім убранням селян-поліщуків, а в досліджуваних текстах представлено скарги та позови шляхтичів, які такий різновид одягу не використовували, бо замість нього мали якісно кращі верхні убори.

Лексема *чиндакора* сьогодні зафіксована спорадично із значенням 'широкий жіночий пояс', 'святковий чоловічий пояс з червоної вовни', відома тільки інформаторам похилого віку.

Лексема *рантух* відома із семантикою 'жіноча спідниця з тканини, у якій чергуються сукняні і льняні нитки', 'біле тонке полотно'. Такі значення дають можливість припустити, що за допомогою цієї лексеми спочатку реалізувалася сема 'полотно, тканина', яка ще не була одягом і якою обгортали стан, що потім відбилося в назві спідниці; пізніше, очевидно, нею почали позначати хустку.

Отже, розвиток семантики аналізованих лексем від досліджуваного періоду до сучасного свідчить про те, що значна кількість назв одягу вийшла з ужитку у зв'язку із зникненням самих реалій, які номінувалися цими лексемами; певна кількість розширила свою семантику, оскільки такими лексемами позначають різні види сучасного поліського одягу відповідно до крою, призначення, способу виготовлення тощо; проте відзначено і такі лексеми, які звузили свою семантику, хоча, як свідчать дослідження назв одягу у середньополіських говірках кінця ХХ ст., ряд лексем і, відповідно, реалій збережено сьогодні в активному мовленні поліщуків, переважно людей старшого чи похилого віку, поряд з позначуваними реаліями; водночас з'явилось багато інших різновидів одягу і, відповідно, лексем на їх позначення, що зумовлено динамікою комплексу традиційного поліського костюма і його номінації відповідно до нових умов функціонування.

Як бачимо, майже кожна лексема, починаючи від XVI – XVII ст. і до сучасності, має свою історію розвитку, позначена певними змінами в семантиці, функціонуванні.

З погляду походження відзначені в актах назви переважно мають спільнослов'янське походження: *літник*, *катанка*, *плахта*, *сорочка*, *портки*, *плаття*, *убранє*, *одежа*, *пояс*, *намітка*, *рантух* (хоча існує версія цього слова як германізма), *чепець* та інші; значна кількість тюркізмів (*опанча*, *каптан*, *шлик*, *армяк*, *ковпак*, *делія*, *ферезія*, *доломан*, *кобеняк* тощо); низка полонізмів (*шати*, *хустка*), а також поодинокі запозичення з італійської (*жупан*), народнолатинської (*кошуля*), з литовської (*сермяга*) та ін. Докладно на цій проблемі ми не зупиняємося, оскільки генеза відзначених лексем представлена в етимологічних словниках української, білоруської, російської та інших слов'янських мов.

Таким чином, тематична група лексики одягу та взуття в період XVI – XVII ст. розвивалася за загальними тенденціями та закономірностями функціонування лексичної системи тогочасної української мови і становила в основному сформовану її органічну підсистему, яка дозволяє відтворити одну з ділянок побуту зазначеного історичного періоду, встановити тогочасний комплекс традиційного одягу заможного поліщука-шляхтича, який жив на території сучасної Житомирщини, про що свідчить і низка топонімів, відзначених у досліджуваних актах. Як бачимо, на формування назв одягу впливали як власне лінгвальні, так і позамовні чинники, зокрема географічно-кліматичне розташування та природні умови досліджуваної території, характер побуту та уподобань населення Полісся, а також взаємозв'язки з іншими народами, що і позначилося на значній кількості зафіксованих назв.